



دانشکده ادبیات فارسی و زبان‌های خارجی

گروه آموزشی زبان و ادبیات فارسی

پایان‌نامه جهت دریافت درجه‌ی کارشناسی ارشد در رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی

عنوان

بررسی تطبیقی صور خیال در دیوان اثیرالدین آخسیکتی و قصاید

ظهیرالدین فاریابی

استاد راهنما

دکتر سکینه رسمی

استاد مشاور

دکتر ابراهیم اقبالی

پژوهشگر

جلال رستمی

بهمن ۱۳۸۹

رسالة محمد

نام خانوادگی: رستمی	نام: جلال
عنوان پایان‌نامه: بررسی تطبیقی صور خیال در دیوان اثیرالدین آخسیکتی و قصاید ظهیرالدین فاریابی	
استاد راهنما: دکتر سکینه رسمی	استاد مشاور: دکتر ابراهیم اقبالی
مقطع تحصیلی: کارشناسی ارشد رشته: زبان و ادبیات فارسی	
دانشگاه: تبریز دانشکده: ادبیات فارسی و زبان‌های خارجی تاریخ فارغ‌التحصیلی: ۱۳۸۹ تعداد صفحه: ۱۵۱	
واژه‌های کلیدی: صور خیال، اثیرالدین، ظهیرالدین، تشبیه، استعاره، کنایه، مجاز	
<p style="text-align: center;">چکیده</p> <p>این رساله با هدف بررسی تطبیقی صور خیال در دیوان اثیرالدین آخسیکتی و ظهیرالدین فاریابی که از شاعران قرن ششم به حساب می‌آیند انجام شده است. در مورد صور خیال و اهمیت آن در بررسی اشعار باید گفت که صور خیال در حقیقت مجموعه امکانات بیان هنری است که در شعر یا نثر شاعرانه مطرح است و منظور از به کار بردن تصویر خیال، تشدید احساس و انتقال آن از گوینده به شنونده یا خواننده است، در حقیقت هر تصویر خیالی، حاصل تجربه ذهنی شاعر و نویسنده و وسیله‌ای برای انتقال این تجربه‌ها به دیگران است. شناخت صور خیال کلیدی است که با آن می‌توانیم به جهان تخیل شاعر وارد شویم و به میزان خلاقیت‌های هنری و اندوخته‌هایش پی ببریم. بنابراین واریسی صور خیال گام مهمی برای شناخت ماهیت شعر و تخیل شاعر، پی بردن به جهان آفاقی و انفسی شاعر، درک و فهم سبک ادبی، تحولات سبکی، است. صورخیال در کنار زبان و موسیقی و عاطفه و محتوا، یکی از عناصر اساسی شعر و بررسی آن یکی از مباحث بنیادی در نقد آثار ادبی است. اهمیت این موضوع تا آنجاست که بسیاری از علمای قدیم یا استادان معاصر آن را فصل ممیز شعر از غیر آن می‌دانسته‌اند و گفته‌اند که اگر شعری بدون خیال و تخیل باشد در واقع شعر نیست بلکه سخنی عادی است. این رساله در برگزیده یک مقدمه و چهار فصل است. در مقدمه مباحث و کلیات و روش کار رساله مورد توجه قرار گرفته، سپس در فصل اول مباحث اصلی علم بیان سنتی (تشبیه، استعاره، مجاز و کنایه) به صورت مفصل و همراه با شاهد مثال از شعرهای این دو شاعر توضیح و تشریح شده‌اند. در فصل دوم هم ضمن معرفی شاعر و ویژگی‌های شعر اثیرالدین، به بررسی دقیق و همه جانبه صور خیال به کار رفته در اشعار او پرداخته شده است، و در فصل سوم هم مانند فصل دوم با این تفاوت که در این فصل ظهیرالدین مورد توجه قرار گرفته و در فصل آخر هم ضمن بررسی نتایج حاصله و تطبیق آن‌ها با هم دیگر، صور خیال به کار رفته در اشعار این دو شاعر به صورت آماری و در طی جداولی مجزاً مورد توجه قرار گرفته شده است. نتایج حاصل از بررسی صور خیال در دیوان این دو شاعر نشان می‌دهد که بیشتر از آن که در استفاده از انواع صور خیال با هم تفاوت داشته باشند دارای وجوه مشترک هستند به گونه‌ای که برتری دادن یکی از این دو شاعر بر دیگری مشکل است اما تا حدودی می‌توان اذعان کرد که صور خیال در دیوان اثیرالدین نسبت به قصاید ظهیر از درجه‌ی بلاغت بیشتری برخوردار است.</p>	

۱ فصل اول: کلیات

۱-۱	مقدمه:	۱
۲-۱	پیشینه تحقیق	۲
۳-۱	بیان مسئله	۳
۴-۱	هدف از تحقیق:	۴
۵-۱	جایگاه آن‌ها در طبقه بندی سبکی	۴
۶-۱	روش کار	۵
۷-۱	سوالات تحقیق:	۶

فصل دوم: کلیات علم بیان

۱-۲	علم بیان	۷
۲-۲	کلیاتی در مورد تشبیه	۸
۱-۲-۲	تشبیه به اعتبار حسی و عقلی بودن طرفین	۹
۲-۲-۲	انواع تشبیه به اعتبار حسی (تحقیقی) و عقلی (تخیلی) بودن وجه شبه	۱۱
۳-۲-۲	مفرد و مرکب بودن وجه شبه	۱۳
۴-۲-۲	ادوات تشبیه	۱۳
۵-۲-۲	تشبیه به اعتبار مفرد و مرکب بودن طرفین	۱۴
۱-۵-۲-۲	مفرد:	۱۴
۲-۵-۲-۲	مقید:	۱۵
۳-۵-۲-۲	مرکب:	۱۵
۶-۲-۲	تشبیه به اعتبار وحدت و تعدد طرفین منقسم می‌شود به چهار قسمت	۱۶
۱-۶-۲-۲	ملفوف	۱۶
۲-۶-۲-۲	مفروق	۱۷
۳-۶-۲-۲	تسویه	۱۷
۴-۶-۲-۲	جمع:	۱۷
۷-۲-۲	تشبیه به اعتبار ذکر وجه شبه یا عدم ذکر آن	۱۷
۱-۷-۲-۲	تشبیه مجمل مانند	۱۸
۲-۷-۲-۲	تشبیه مفصل مانند:	۱۸
۸-۲-۲	تشبیه به اعتبار قوت و ضعف و مبالغه	۱۸

- ۱۸-۲-۲ حذف ادات و وجه شبهه با ذکر مشبه (تشبیه بلیغ) ۱۸
- ۱۸-۲-۲ حذف ادات با ذکر «مشبه» و «وجه شبه» (موکّد) (زید شیر است در شجاعت) ۱۸
- ۱۸-۲-۲ حذف ادات و مشبه با ذکر وجه شبه (چنانکه در مقامی که ذکر مشبه به میان بیاید) ۱۸
- ۱۸-۲-۲ حذف وجه شبهه با ذکر مشبه و ادات «مجمّل» ۱۸
- ۱۹-۲-۲ حذف وجه شبهه و مشبه با ذکر ادات (در حال گفتگو از کسی بگوییم مانند شیر است) ۱۹
- ۱۹-۲-۲ ذکر جمیع ارکان (زید مانند شیر است در شجاعت) ۱۹
- ۱۹-۲-۲ حذف مشبهه با ذکر ادات و وجه شبه (مانند شیر است در شجاعت) ۱۹
- ۱۹-۲-۲ اغراض تشبیه ۱۹
- ۱۹-۲-۲ بیان حال مشبه ۱۹
- ۱۹-۲-۲ بیان مقدار حال مشبه در کمی و زیادی و یا قوت و ضعف ۱۹
- ۲۰-۲-۲ بیان شگفتی مشبه ۲۰
- ۲۰-۲-۲ تقبیح و زشت جلوه دادن مشبه در چشم مخاطب ۲۰
- ۲۰-۲-۲ تحسین و تعظیم مشبه ۲۰
- ۲۰-۲-۳ استعاره: ۲۰
- ۲۲-۳-۲ نکاتی در مورد استعاره ۲۲
- ۲۳-۳-۲ استعاره مصرحه ۲۳
- ۲۳-۳-۲ استعاره مصرحه مجرده ۲۳
- ۲۳-۳-۲ استعاره مصرحه مرشحه ۲۳
- ۲۳-۳-۲ استعاره مصرحه مطلقه ۲۳
- ۲۴-۳-۲ تقسیم به اعتبار مستعار ۲۴
- ۲۴-۳-۲ استعاره اصلیه ۲۴
- ۲۴-۳-۲ تبعیه ۲۴
- ۲۴-۳-۲ استعاره مکنیه یا بالکنایه ۲۴
- ۲۵-۳-۲ به صورت اضافه: ۲۵
- ۲۵-۳-۲ به صورت غیراضافی ۲۵
- ۲-۲-۴ مجاز مرسل ۲۶
- ۲-۲-۴ الف، مجاز مفرد مرسل ب، مجاز مرکب مرسل ۲۶
- ۲-۲-۴ علائق مجاز ۲۷
- ۲-۲-۵ کنایه ۲۸
- ۲-۲-۵-۱ کنایه به لحاظ مکنی عنه ۲۹
- ۲-۲-۵-۱-۱ کنایه از موصوف ۲۹
- ۲-۲-۵-۱-۲ کنایه از صفت ۲۹
- ۲-۲-۵-۱-۳ کنایه از فعل یا مصدر ۲۹

- ۲۹..... ۲-۵-۲ کنایه قریب و بعید
- ۳۰..... ۳-۵-۲ انواع کنایه به لحاظ وضوح و خفا
- ۳۰..... ۱-۳-۵-۲ تلویح
- ۳۰..... ۲-۳-۵-۲ ایما
- ۳۰..... ۳-۳-۵-۲ رمز

۳ فصل سوم: بررسی صور خیال در دیوان اثیرالدین

- ۳۲..... ۱-۳ اثیر و سبک او
- ۳۴..... ۲-۳ تشبیه
- ۳۵..... ۱-۲-۳ تشبیه به اعتبار حسی و عقلی بودن طرفین
- ۳۹..... ۲-۲-۳ تشبیه به اعتبار تحقیقی و تخیلی بودن وجه شبه:
- ۳۹..... ۱-۲-۲-۳ وجه شبه تخیلی
- ۴۱..... ۲-۲-۲-۳ وجه شبه محسوس یا حقیقی
- ۴۲..... ۳-۲-۳ وجه شبه از نظر مفرد و مرکب بودن طرفین
- ۴۲..... ۱-۳-۲-۳ مفرد بودن وجه شبه
- ۴۳..... ۲-۳-۲-۳ مرکب بودن وجه شبه
- ۴۴..... ۴-۲-۳ ادات تشبیه
- ۴۵..... ۵-۲-۳ اقسام تشبیه از جهات مختلف
- ۴۵..... ۱-۵-۲-۳ تشبیه مفرد مجرد به مفرد مجرد
- ۴۶..... ۲-۵-۲-۳ تشبیه مفرد مجرد به مفرد مقید
- ۴۷..... ۳-۵-۲-۳ مفرد مقید به مفرد مقید
- ۴۸..... ۴-۵-۲-۳ مفرد مقید به مفرد مجرد
- ۴۸..... ۵-۵-۲-۳ مفرد به مرکب
- ۴۸..... ۶-۵-۲-۳ مرکب به مرکب
- ۵۰..... ۷-۵-۲-۳ مرکب به مفرد
- ۵۰..... ۶-۲-۳ تشبیه به اعتبار وحدت و تعدد طرفین
- ۵۰..... ۱-۶-۲-۳ تشبیه ملفوف
- ۵۱..... ۲-۶-۲-۳ تشبیه مفروق
- ۵۲..... ۳-۶-۲-۳ تشبیه تسویه
- ۵۲..... ۴-۶-۲-۳ تشبیه جمع
- ۵۴..... ۷-۲-۳ تشبیه به اعتبار ذکر وجه شبه یا عدم ذکر آن
- ۵۴..... ۱-۷-۲-۳ مجمل
- ۵۵..... ۲-۷-۲-۳ مفصل

- ۵۶-۲-۸ تشبیه به اعتبار قوت و ضعف و مبالغه ۵۶
- ۵۶-۲-۸-۱ حذف ادات و وجه شبه با ذکر مشبه(تشبیه بلیغ) ۵۶
- ۵۷-۲-۸-۱ تشبیه بلیغ غیر اضافی ۵۷
- ۵۸-۲-۸-۲ تشبیه بلیغ اضافی ۵۸
- ۶۰-۲-۸-۲ حذف ادات با ذکر مشبه و وجه شبه «موکک» (زید شیر است در شجاعت) ۶۰
- ۶۱-۲-۸-۳ حذف ادات و مشبه با ذکر وجه شبه ۶۱
- ۶۲-۲-۸-۳ حذف وجه شبه با ذکر مشبه و ادات «مجمل» ۶۲
- ۶۲-۲-۸-۵ حذف وجه شبه و مشبه با ذکر ادات مانند: ۶۲
- ۶۲-۲-۸-۶ حذف مشبه با ذکر ادات و وجه شبه. مانند ۶۲
- ۶۲-۲-۸-۷ ذکر جمیع ارکان مانند ابیات زیر: ۶۲
- ۶۳-۲-۸-۸ نتیجه گیری در بحث تشبیه از نظر بلاغت ۶۳
- ۶۳-۲-۹ اغراض تشبیه ۶۳
- ۶۴-۲-۹-۱ بیان حال مشبه ۶۴
- ۶۵-۲-۹-۲ بیان مقدار حال مشبه در کمی و زیادی و یا قوت و ضعف ۶۵
- ۶۵-۲-۹-۳ بیان شگفتی مشبه ۶۵
- ۶۶-۲-۹-۴ تقبیح و زشت جلوه دادن مشبه در چشم مخاطب ۶۶
- ۶۷-۲-۹-۵ تحسین و تعظیم مشبه ۶۷
- ۳-۳ بررسی استعاره در دیوان اثیرالدین ۶۷
- ۶۷-۳-۱ استعاره مصرحه: ۶۷
- ۷۰-۳-۲ تقسیم استعاره از لحاظ انواع آن ۷۰
- ۷۰-۳-۲-۱ استعاره مصرحه مطلقه: ۷۰
- ۷۰-۳-۲-۲ استعاره مصرحه مجرده ۷۰
- ۷۱-۳-۲-۳ استعاره مصرحه مرشحه: ۷۱
- ۷۲-۳-۳ تقسیم استعاره از نظر لفظ مستعار: ۷۲
- ۷۲-۳-۴ استعاره مکنیه (بالکنایه) ۷۲
- ۷۵-۳-۴-۱ اضافی استعاری ۷۵
- ۷۶-۳-۴-۲ به صورت غیر اضافی ۷۶
- ۷۶-۳-۴-۳ استعاره مکنیه از نظر مشبه به متروک ۷۶
- ۷۶-۳-۴-۳-۱ استعاره مکنیه تخیلیه ۷۶
- ۷۷-۳-۴-۳-۲ استعاره مکنیه جاندار انگاری (تشخیص) ۷۷
- ۴-۳ مجاز در دیوان اثیرالدین ۷۸
- ۷۹-۳-۴-۱ علاقه حال و محل: ۷۹
- ۷۹-۳-۴-۲ علاقه سببیت (علت و معلول) ۷۹

- ۳-۴-۳ علاقه جزء و کل: ۸۰
- ۳-۵-۳ کنایه در دیوان اثیرالدین ۸۰
- ۳-۵-۱۰ بررسی تقسیم کنایه از لحاظ مکنی عننه ۸۰
- ۳-۵-۱۱ کنایه از نوع مصدر ۸۰
- ۳-۵-۱۲ کنایه از نوع صفت ۸۲
- ۳-۵-۲ کنایه از لحاظ قریب و بعید بودن ۸۳
- ۳-۵-۳ بررسی کنایه در دیوان اثیر از منظر وضوح و خفا و قلت و کثرت وسائط ۸۴

۴ فصل چهارم: بررسی صور خیال در قصاید ظهیرالدین فاریابی

- ۴-۱ ظهیر الدین فاریابی ۸۷
- ۴-۲ تشبیه در دیوان ظهیرالدین ۸۸
- ۴-۲-۱ تشبیه به اعتبار حسی و عقلی بودن طرفین ۸۹
- ۴-۲-۱-۱ تشبیه حسی به عقلی ۹۰
- ۴-۲-۱-۲ عقلی به عقلی ۹۱
- ۴-۲-۱-۳ تشبیه عقلی به حسی ۹۲
- ۴-۲-۲ تشبیه به اعتبار تحقیقی و تخیلی بودن وجه شبه ۹۳
- ۴-۲-۲-۱ وجه شبه تخیلی ۹۳
- ۴-۲-۲-۲ وجه شبه تحقیقی ۹۴
- ۴-۲-۳ مفرد و مرکب بودن وجه شبه ۹۶
- ۴-۲-۳-۱ وجه شبه مفرد ۹۶
- ۴-۲-۳-۲ وجه شبه مرکب ۹۸
- ۴-۲-۴ ادات تشبیه ۹۸
- ۴-۲-۵ اقسام تشبیه از جهات مختلف ۱۰۰
- ۴-۲-۵-۱ تشبیه مفرد به مفرد ۱۰۰
- ۴-۲-۵-۲ مفرد مجرد به مفرد مجرد ۱۰۰
- ۴-۲-۵-۳ مفرد مجرد به مفرد مقید ۱۰۱
- ۴-۲-۵-۴ مفرد مقید به مفرد مجرد ۱۰۲
- ۴-۲-۵-۵ مفرد مقید به مفرد مقید ۱۰۳
- ۴-۲-۵-۶ مفرد به مرکب ۱۰۴
- ۴-۲-۵-۷ مرکب به مرکب ۱۰۴
- ۴-۲-۵-۸ تشبیه مرکب به مفرد ۱۰۵
- ۴-۲-۶ تشبیه به اعتبار وحدت و تعدد طرفین ۱۰۵
- ۴-۲-۶-۱ تشبیه ملفوف ۱۰۵

- ۲-۶-۲-۴ تشبیه مفروق..... ۱۰۶.....
- ۳-۶-۲-۴ تشبیه تسویه ۱۰۷.....
- ۴-۶-۲-۴ تشبیه جمع..... ۱۰۷.....
- ۷-۲-۴ تشبیه به اعتبار ذکر وجه شبهه یا عدم ذکر آن ۱۰۸.....
- ۱-۷-۲-۴ مجمل ۱۰۸.....
- ۲-۷-۲-۴ مفصل ۱۱۰.....
- ۸-۲-۴ تشبیه به اعتبار قوت و ضعف و مبالغه ۱۱۲.....
- ۱-۸-۲-۴ حذف ادات و وجه شبهه با ذکر مشبه(تشبیه بلیغ) ۱۱۲.....
- ۱-۱-۸-۲-۴ تشبیه بلیغ غیر اضافی ۱۱۳.....
- ۲-۱-۸-۲-۴ تشبیه بلیغ اضافی ۱۱۶.....
- ۲-۸-۲-۴ حذف ادات با ذکر مشبه و وجه شبهه «موکلا» ۱۱۸.....
- ۳-۸-۲-۴ حذف ادات و مشبهه با ذکر وجه شبهه ۱۱۸.....
- ۴-۸-۲-۴ حذف وجه شبهه با ذکر مشبهه و ادات «مجمل» ۱۱۸.....
- ۵-۸-۲-۴ حذف وجه شبهه و مشبهه با ذکر ادات ۱۱۸.....
- ۶-۸-۲-۴ حذف مشبهه با ذکر ادات و وجه شبهه ۱۱۹.....
- ۴-۲-۸-۷ ذکر جمیع ارکان مانند ابیات زیر: ۱۱۹.....
- ۹-۲-۴ اغراض تشبیه ۱۲۱.....
- ۱-۹-۲-۴ بیان حال مشبه ۱۲۱.....
- ۲-۹-۲-۴ بیان مقدار حال مشبه در کمی و زیادی و یا قوت و ضعف ۱۲۲.....
- ۳-۹-۲-۴ تقبیح و زشت جلوه دادن مشبهه در چشم مخاطب..... ۱۲۲.....
- ۴-۹-۲-۴ تحسین و تعظیم مشبه ۱۲۲.....
- ۵-۹-۲-۴ بیان شگفتی مشبه ۱۲۳.....
- ۳-۴ بررسی استعاره در قصاید ظهیر الدین ۱۲۳.....
- ۱-۳-۴ استعاره مصرحه ۱۲۳.....
- ۲-۳-۴ تقسیم استعاره از نظر نوع آن ۱۲۵.....
- ۱-۲-۳-۴ استعاره مصرحه از نوع مطلقه ۱۲۶.....
- ۲-۲-۳-۴ استعاره مصرحه از نوع مجرد ۱۲۶.....
- ۳-۳-۴ تقسیم استعاره از نظر لفظ مستعار ۱۲۶.....
- ۴-۳-۴ استعاره مکنیه (بالکنایه) ۱۲۷.....
- ۵-۳-۴ استعاره مکنیه از لحاظ مشبهه متروک ۱۲۹.....
- ۴-۴ کنایه در دیوان ظهیر الدین ۱۳۲.....
- ۱-۴-۴ تقسیم کنایه به لحاظ مکنی عنه: ۱۳۲.....
- ۲-۴-۴ کنایه از لحاظ قریب و بعید بودن: ۱۳۵.....

۱۳۶..... ۳-۴-۴ انواع کنایه به لحاظ وضوح و خفا

۱۳۷..... ۵-۴ مجاز در ظهیرالدین

۵ فصل پنجم: نتیجه‌گیری

۱۴۰..... ۱-۵ نتیجه‌گیری در بحث تشبیه در دو دیوان اثیرالدین و ظهیر فاریابی

۱۴۳..... ۲-۵ مقایسه استعاره در دیوان اثیرالدین و ظهیرالدین

۱۴۴..... ۳-۵ نتیجه‌گیری در بحث مجاز ادبی

۱۴۵..... ۴-۵ نتیجه‌گیری در بحث کنایات دیوان اثیرالدین و قصاید ظهیرالدین

۱۴۵..... ۵-۵ نتیجه‌گیری کلی در بحث صورخیال در دیوان اثیرالدین و ظهیرالدین

۱۴۷..... ۶-۵ جداول

۱۵۱ منابع و مأخذ:

۱-۱ مقدمه:

در ابتدا باید توجه داشت که ما انسان‌ها بینش‌ها و نگرش‌های متفاوتی داریم و هر یک از این بینش‌ها و نگرش‌ها با زبان خاصی همراه است یعنی در زبان خاصی متجلی می‌شود و با نحوه‌ی ادای خاصی همراه است و به هر یک از این رفتارهای خاصّ ذهنی و زبانی «سبک» می‌گویند. و هر سبکی با امور خود سرو کار دارد. مثلاً سبک علمی با حقایق و واقعیت‌ها سرو کار دارد و کلمات در معنی اصلی خود به کار می‌روند. یکی از این سبک‌ها، سبک ادبی^۱ است. در واقع سبک ادبی عبارت است از زبانی ویژه که تحت تأثیر دید یا ذاتی خاص به وجود می‌آید. به عبارتی دیگر سبک ادبی؛ نگرشی احساسی و مخیّل به جهان (درون و بیرون) است که با زبانی تصویری و عاطفی همراه است و در آن معمولاً واژه‌ها و جملات در معنای اصلی خود به کار نمی‌روند. سبک عده‌ای که ما به آن‌ها شاعر و نویسنده می‌گوییم در واقع همین «سبک ادبی» است، آن‌ها جهان را دیگر گونه می‌بینند و زبان آن‌ها در بیان تصاویر با زبان روزمره ما تفاوت زیادی دارد، و ما از طریق علم بیان است که می‌توانیم زبان و نگرش شاعران را بفهمیم و پی ببریم که شاعران چه خیالی کرده که بر طبق آن واژه‌ای را به جای واژه دیگر به کار برده‌اند. در ادامه قصد داریم که تخیّل و صورت‌های مختلف آن یعنی (تشبیه، استعاره، مجاز و کنایه) که ابواب اصلی علم بیان سستی و همچنین از عناصر اصلی در به وجود آوردن شعر هستند، در اشعار دو شاعر قصیده‌سرای قرن ششم یعنی اثیرالدین آخسیکتی و ظهیرالدین فاریابی بررسی کنیم. و با عنایت به این که مبنای اصلی کار این رساله بررسی شعر این دو شاعر است و هنر اصلی شاعران هم همان تخیّل و خیال ورزی در اشعارشان و دیگر گونه اطراف را دیدن است، پس با این حساب بررسی صور خیال به کار رفته در اشعار آن‌ها اصلی‌ترین راه برای شناختن هر چه بیشتر این شاعران و سبک و توانایی آن‌ها است و از این طریق است که می‌توانیم به تفاوت شاعران در زمینه خیال ورزی پی ببریم. و نیز با بررسی همین صور خیال است که درستی و نادرستی ادعای آنان را مبنی بر اینکه در زمان خودشان، خود را صاحب سبک و روش دانسته‌اند برای ما ثابت می‌شود و در واقع این ابزارهای خیال مظهرهای تأییدی هستند بر این که این شاعران بزرگ بوده‌اند یا نه؟ و این کار هم بدون اشراف داشتن به علم بیان و ابواب آن صورت نخواهد گرفت و اگر در این زمینه

1. Literary style

آگاهی کافی و لازم نداشته باشیم نمی‌توانیم اقدام به این کار کنیم باید اذعان کرد که: فهم و ادراک تصاویر خلق شده در کلام شاعران نسبی است، یعنی به قول مولانا هر کسی سپر دانشش بیشتر باشد، دریافتش به آن معانی و تصاویر بهتر است. همچنان که خود در ابیاتی خطاب به علاقه من دان مثنوی می‌فرماید:

نکته‌ها چون تیغ الماس است تیز	گر نداری تو سپر واپس گریز
پیش این الماس بی اسپرمیا	کز بریدن تیغ را نبود حیا
ز آن سبب من تیغ را کردم غلاف	تا نخوانی کج نخواند بر خلاف

(مثنوی معنوی)

و همان‌طور که در بالا هم ذکر شد مبنای کار ما در این رساله بررسی ابواب اصلی علم بیان سستی در اشعار این دو شاعر است. به این صورت که در فصل اول بحث مفصلی را در مورد علم بیان و ابواب اصلی آن انجام شده است، سپس در فصل دوم و سوم به ترتیب صور خیال بکار رفته در دیوان اثیرالدین آخسیکتی و قصاید ظهیرالدین فاریابی مورد بررسی قرار گرفته است و در فصل آخر هم به مقایسه و بررسی و تطبیق این صور خیال به صورت تحلیلی و آماری و هم چنین جزئی پرداخته‌ایم به این صورت که توضیح داده‌ایم که کدام یک از آن دو شاعر در استفاده از این صور خیال موفق‌تر بوده‌اند و آن را به صورت هنری‌تری در اشعار خود گنجانده‌اند. چون این کار یکی از اصلی‌ترین راه‌ها برای برتری دادن یک شاعر نسبت به دیگری است.

۱-۲ پیشینه تحقیق

نتایج حاصل شده از مطالعه دقیق و همه جانبه ای که در مورد اثیرالدین و ظهیر فاریابی صورت گرفته حاکی از آن است که تنها در زمینه تصحیح دیوان آن‌ها قدم‌هایی برداشته شده است اما در زمینه صور خیال در دیوان این دو شاعر کاری صورت نگرفته است البته این کار در مورد شاعران پیشین و نزدیک به آن‌ها و بعد آن‌ها تا حدودی انجام شده است و جای دیوان آن‌ها را در این میان خالی دیده می‌شود. مثلاً از شاعران و نویسندگان قبل از آن‌ها که صور خیال آثارشان مورد بررسی قرار گرفته است می‌توان از فخرالدین اسعدگرگانی و ناصر خسرو و انوری نام برد و از شاعرانی که نزدیک یا بعد آن‌ها می‌زیسته‌اند و آثارشان مورد بررسی قرار گرفته می‌توان به پنج گنج‌نظامی و آثار سعدی و عطار

اشاره کرد. البته ذکر این نکته هم خالی از لطف نیست که بدانیم رساله دکتری، دکتر عباس ماهیار تصحیح انتقادی دیوان اثیرالدین بوده است، اما هنوز این کتاب چاپ نشده است.

۱-۳ بیان مسئله

در گنجینه ادبیات غنی فارسی ما شاعران زیادی را داریم که برای بسیاری از مردم تا حدودی، ناشناخته مانده‌اند، از جمله این شاعران می‌توان به ظهیر فاریابی و اثیرالدین آخسیکتی اشاره کرد. با تأمل در کتاب‌های تاریخ ادبیات و سبک‌شناسی و همچنین با توجه به ادعای خود شاعران، معلوم می‌شود که هر یک از آن‌ها از شاعران بزرگ قرن ششم هستند که تا حدودی هم سبک ویژه خود را داشته‌اند، اما بنا به دلایلی که هنوز هم برای بسیاری از مردم از جمله نگارنده مشخص نیست، به آثار آن‌ها آن‌طور که بایسته و شایسته‌ی مقام آن‌ها است بهایی داده نشده است. همین بی‌توجهی به آثار آن‌ها در ذهن نگارنده سؤالی شد که بررسی در دیوان آن دو را به عنوان موضوع پایان‌نامه خود پیشنهاد کند، و همان‌طور هم که قبلاً ذکر شد، یکی از راه‌هایی که به وسیله آن می‌توان سبک و ارزش کار و حتی اندیشه‌های یک شاعر را شناخت، بررسی صور خیال در آثار یک شاعر است که به وسیله واری دقیق آن در یک اثر، جواب بسیاری از مجهولات در مورد یک اثر و همچنین تفاوت آن با یک اثر دیگر از نظر سبک و هنر شاعری‌اش، داده می‌شود و قضاوت در مورد آن دقیق‌تر و چه بسا آسان‌تر هم می‌شود. البته نباید از علاقه شخصی نگارنده هم به بررسی هنرهای شاعران در آثارشان هم بگذریم، علاقه شخصی نگارنده به این کار بود که انگیزه‌اش را، برای بررسی آثار شاعرانی که هنوز هیچ کاری به غیر از چند تصحیح در دیوان آن‌ها صورت نگرفته، دو چندان کرده است.

۱-۴ هدف از تحقیق:

اگر بخواهیم اهداف تحقیق را بیان کنیم باید بگوییم که اصلی‌ترین هدف این تحقیق، بیشتر آشنا شدن با شاعرانی بوده است که در زمان خود خیلی مشهور بوده و هم خود آن‌ها و هم هم‌عصران آن‌ها برای ایشان دارای مقام و منزلتی در شاعری قائل بوده‌اند، ولی اکنون بنا به دلایلی به آثار و اشعار آن‌ها توجه خاصی نمی‌شود. این کار هم (آشنا شدن با این شاعران و سبک و شیوه آن‌ها) صورت نمی‌گیرد جز با واریسی صور خیال مورد استفاده در دیوان آن‌ها و همچنین آشنا شدن بیشتر با سبک و شیوه نگارش اشعارشان مبنی بر این که آیا به صورت مستقل دارای سبک بوده‌اند یا توجه آن‌ها به گذشتگان معطوف بوده است. با مطالعاتی که در این زمینه انجام شد پی بردیم که دو تن از این شاعران به جز تصحیح چند دیوان در مورد آن‌ها کار خاصی صورت نگرفته است. به همین دلیل مبنای کار را دو تن از شاعران قرن ششم یعنی (اثیرالدین آخسیکتی و ظهیرالدین فاریابی) قرار داده شد.

۱-۵ جایگاه آن‌ها در طبقه بندی سبکی

همان طور که می‌دانیم در قرن ششم سه مکتب شعری یعنی سبک خراسانی، سبک آذربایجانی و سبک جدید بینابین یا سبک عهد سلجوقی در ایران دایر بودند که جایگاه اثیرالدین و ظهیرالدین در این طبقه بندی سبکی مربوط به سبک بینابین است یعنی سبک دوره سلجوقی، در این سبک هر شاعر تا حدودی برای خودش سبک مشخصی داشت که اثیرالدین و ظهیرالدین هم تا حدودی جدا از این قضیه نبودند، اما اثیر بیشتر در قصایدش از انوری، که بزرگ‌ترین قصیده سرای این دوره بوده است، تقلید کرده است. اما شعر ظهیر هر چند که در زیبایی قصایدش به پای شعر انوری نمی‌رسد و تا حدودی می‌توان گفت که در سرودن غزلیات دستی بالاتر از انوری داشته است. در این دوره هر سه جریان آن یعنی (ادبی، فکری و زبانی) نسبت به قرون گذشته دارای تحول و دگرگونی بوده به ویژه دو جریان فکری و ادبی؛ در جریانات ادبی شاعران گرایش به بیان و بدیع پیدا کردند و در سطح فکری شعر پر از اشارات علمی و تلمیحات شده است به طوری که بدون اطلاع از علوم قدیم و معارف اسلامی و آیات و احادیث نمی‌توانیم از عهده فهم شعر برآییم، این تحول و دگرگونی را یعنی استفاده از اشارات علمی و تلمیحات را می‌توان آشکارا در اشعار این دو شاعر دید و تحول در

زبان نسبت به فکر و ادبیات کمتر است و می‌توان گفت که همان مختصات زبان خراسانی را با تغییر بسامد در این دوره هم می‌توان دید و از همین قرن است که توجه به علوم ادبی مورد توجه قرار گرفت.

۶-۱ روش کار

روش و بنای اصلی کار این رساله به صورت توصیفی-تحلیلی است به این صورت که در ابتدای کار، در کنار مطالعه دقیق کتب معانی متعدد و معتبر جهت اشراف کامل و تام بر انواع صور خیال در شعر فارسی و همچنین کتب تاریخ ادبیات و سبک‌شناسی و تذکره‌ها، منابع مربوطه دیگر به مطالعه‌ی دقیق دیوان این دو شاعر (ظهیر و اثیرالدین) که از منابع اصلی این پژوهش است پرداخته شد. در ضمن بررسی کلیه اشعار اثیرالدین و قصاید ظهیرالدین، ابیاتی که در آن‌ها به نوعی یکی از صورخیال به کار رفته بود به صورت جداگانه فیش برداری شد و پس از فیش برداری هر یک از آن‌ها را از نظر صورخیال به کار رفته در آن بر حسب بنای کار رساله که (تشبیه و استعاره و کنایه و مجاز) است، مورد توصیف و تحلیل دقیق قرار گرفته شده است و پس از این کار؛ با نادیده گرفتن مواردی که زیاد تکرار شده بقیه موارد، مورد توجه قرار گرفت به گونه‌ای که موارد تشبیه را در قسمت تشبیه و استعاره و کنایه و مجاز را به همین صورت در قسمت‌های مجزا مورد بررسی واقع شد. البته در پایان هر فصل هم به نتیجه‌گیری در مورد قسمت مربوطه پرداخته شده است و بعد از آن به تطبیق آن در اشعار این دو شاعر پرداخته و نتایج حاصله را در فصلی جداگانه آورده شده است.

۱-۷ سوالات تحقیق:

۱. از میان انواع صور خیال کدام یک بیشتر در دیوان اثیرالدین و ظهیرالدین آمده است؟

۲. خاستگاه و منشأ اصلی صورخیال کارکردی شده در شعر آنها چه بوده است؟

۳. آیا هر یک از آن دو سبک خاصی داشته‌اند؟

۴. اثیر و ظهیرالدین در بیان صور خیالشان از کدام یک از اصطلاحات علمی بیشتر سود جستند؟

۵. شعر کدام یک از آن دو از نظر کاربرد صور خیال بر دیگری برتری دارد؟

۶. آیا مولد و محل رشد آن‌ها در صور خیال موجود مؤثر بوده است؟

۷. آیا تحولات سیاسی و اجتماعی در صور خیال موجود تأثیر داشته است؟

۸. وجوه اشتراکشان بیشتر است یا وجوه افتراق و چرا؟

۹. در سرودن اشعارشان بیشتر به گذشته توجه دارند یا در فکر تغییر سبک هستند؟

۱۰. کدام یک از این دو بیشتر از دیگری به تقلید از دیگران گرایش پیدا کرده است؟

فصل دوم:

کلیات علم بیان

۱-۲ علم بیان

تعریف: بیان^۱ در لغت به معنی واضح بودن و آشکار ساختن است و در اصطلاح علمی است که بدان شناخته می‌شود کیفیت ایراد معنی واحد به طریقی که مختلف باشد در وضوح دلالت بر آن معنی پس از رعایت مقتضای حال. به عبارت دیگر فن بیان این است که بفهمند معانی دقیق لطیف را چگونه در عبارات واضح بگنجانند که فهم آن برای مخاطب ممتنع نباشد. به قول دکتر شمیسا، بیان «نقاشی یک مطلب به طرق مختلف است». (بیان شمیسا ۱۳۷۱، ص. ۲۴)

سخنور بلیغ برای تأدیه هر معنایی طرق و فنون مختلف دارد که مقصد خود را در هر مقامی به طریق خاص تعبیر می‌کند مثلاً می‌خواهد «صفت جود و کرم» زید را بیان کند. گاهی این معنی را به طریق تشبیه ایراد کرده گوید: زید کحاتم یا زید حاتم و گاهی به طریق مجاز گوید: رأیت فی قصر زید بحرأ و گاهی به طریق کنایه گوید: زید جبان الکل. عبارات فوق هر یک بر سخاوت و کرم زید دلالت دارد.

ابواب علم بیان سنتی عبارت است از باب «مجاز، تشبیه، استعاره و کنایه». در مجاز و تشبیه و استعاره قرینه لفظی وجود دارد که لفظ یا جمله در معنای اصلی یا ماوَضِعَ له به کار نرفته است، اما در کنایه قرینه لفظی وجود ندارد. واژه‌هایی که در معنای خود به کار نرفته‌اند در بحث تشبیه و استعاره بررسی می‌شود. کنایه وضع خاصی دارد و آن جمله‌ای است که هم در معنای ما وضع له و هم در معنای غیر ما وضع له قابل فهم است. به عبارتی دیگر هم در معنای ظاهری خود قابل فهم است و هم در معنای باطنی آن.

از آنجا که علم بیان مربوط به معناست، از این رو جهانی «*universal*» است و اختصاص به زبان و ملت خاصی ندارد همان‌طور که در شعر شاعر عرب یا ایرانی، تشبیه و استعاره هست در شعر شاعر قبیله آمازون یا آمریکا هم تشبیه و استعاره وجود دارد. می‌توان گفت که یک متن ادبی از یک دستور زبان جهانی ادبی و یک شاعر از یک فطرت زبانی جهانی متابعت می‌کند. در علم بیان با شیوه‌های

۱- بیان (بان) بین بیاناً و تَبیاناً مصدر ثلاثی مجرد به معنی توضیح و آشکارایی و کشف است. ریشه اصلی آن «بین» به معنی جدا کردن و اختلاف و دوری است

مختلف ادای معنای واحد آشنا می‌شویم و می‌آموزیم که چگونه باید مراد شاعران را از واژه‌ها و عباراتی که در معنای اصلی خود به کار نرفته‌اند، دریافت. از این رو علم بیان راه ورود به دنیای اسرار آمیز ادبیات است و رمزهای زبان ادبی را کشف می‌کند.

۲-۲ کلیاتی در مورد تشبیه

برای تشبیه علمای بلاغت تعاریف زیادی را بیان کرده‌اند و هر یک از آن‌ها به نوعی آن را تعریف کرده‌اند که تا حدودی معانی کلیه‌ی آن‌ها نزدیک به هم است. تشبیه عبارت است از «مانند نمودن چیزی به چیزی در معنایی با ادواتی خاص»؛ به عبارت دیگر «بیان مشارکت دو چیز است در وصفی از اوصاف به توسط الفاظ مخصوص»، مانند اینکه بگوئی: زید چون شیر است. چنانکه ملاحظه می‌شود در این مثال بیان شده است که مشارکت زید با شیر در صفتی که شجاعت باشد به توسط لفظ «چون» است. در مثال مذکور زید را «مشبه» و شیر را «مشبه‌به» شجاعت را که صفت مشترک است «وجه شبه» و لفظ چون را «ادات» تشبیه نامند. پس مشبه^۱ چیزی که آن را به چیز دیگر تشبیه کرده باشی و آن چیز دیگر را «مشبه‌به» می‌نامند. معمولاً چون قصد تشبیه داشته باشی در عبارت خود کلمه‌ای می‌آوری که مقصود را بفهماند. آن کلمه را (ادات تشبیه) می‌گویند و یکی از ارکان تشبیه است. پس ادات تشبیه کلمه‌ای است که دلالت بر معنی مشابهت و ماندگی داشته باشد خواه از نوع اسماء باشد از قبیل «مثل» در عربی و «مانند» در فارسی. یا از نوع افعال از قبیل «می‌ماند» فارسی و «یشابه» عربی یا از انواع حروف از قبیل «چو» در فارسی و «کَ کاف تشبیه» در عربی. مشبه و مشبه‌به را طرفین تشبیه و این چهار چیز را ارکان تشبیه گویند و هر تشبیه‌ی لابد است از اینکه مبتنی بر مقصود و غرضی باشد، یعنی متکلم بلیغ در ادای سخن به طریق تشبیه، لامحاله نکته‌ای در نظر دارد و الا تشبیه از فائده ادبی خالی مانده و از درجه اعتبار ساقط خواهد شد (معالم البلاغه، ص ۲۴۴).

لازم به ذکر است در میان تعاریف مختلفی که در کتب بلاغت از تشبیه ارائه شده است، تعریف عبدالقاهر جرجانی، با توجه به اینکه، در میان ارکان تشبیه برای مشبه‌به نقش برجسته‌تری قائل شده است قابل توجه است «تشبیه این است که معنی یا حکمی از معانی و احکام چیزی را برای چیز دیگر ثابت کنیم» (صور خیال در شعر فارسی، ص ۵۳).

۱. بصیغه اسم مفعول باب تفعیل از مصدر تشبیه

که منظور از معنی یا حکم «وجه شبه» است. معانی و احکام چیزی «مشبه به» و برای چیز دیگر «مشبه». با توجه به این تعریف، مشبه به در تشبیه نقش برجسته تری خواهد داشت و در واقع نیز، همین طور است. زیرا غالباً وجه شبه در مشبه به بارزتر و آشکارتر است.

۱-۲-۲ تشبیه به اعتبار حسی و عقلی بودن طرفین

طرفین تشبیه یا هر دو «حسی» هستند یا هر دو «عقلی» و یا مختلف یعنی یکی حسی و دیگری عقلی است و این شق دو صورت دارد یکی آنکه مشبه حسی باشد و مشبه به عقلی و دیگر بعکس این پس چهار قسم حاصل می شود از این قرار:

۱- هر دو طرف حسی ۲- هر دو طرف عقلی ۳- مشبه حسی و مشبه به عقلی ۴- مشبه عقلی و مشبه به حسی. مراد از «حسی» چیزی است که به یکی از حواس ظاهره پنجگانه ادراک شود و آن منحصر است در مبصرات، مسموعات و مشمومات، مذوقات و ملموسات؛ گاه باشد که ذهن از اجتماع چند چیز موجود محسوس، صورتی تصور می کند که در خارج نیست آن صورت مدرکه را نیز حسی وهم خیالی می گویند از این جهت که آن را قوه متخیله از ترکیب صورتی که از راه حس مشترک وارد مخزن خیال شده است می سازد مانند: «ستارگان مروارید» در «آسمان عقیق» که چنین چیزی در خارج وجود ندارد لکن هر یک از مواد آن که عبارت است از: ستاره - مروارید - آسمان - عقیق - موجود و محسوس است؛ پس امر حسی اعم است از اینکه خود محسوس به حس ظاهر باشد یا اینکه فقط موادش یعنی مفردات و اجزاء ترکیبه اش به حواس ظاهر درک شود.

مقصود از عقلی: در اینجا غیر حسی است مطلقاً یعنی آن چیزی که نه خودش و نه موادش به یکی از حواس ظاهر ادراک شود پس عقلی «وهمیات و وجدانیات و عقلیات صرف» هر سه را شامل می شود.

مراد از وهمی - در این مقام چیزی است که نه خودش و نه تمام موادش در خارج موجود باشد لکن به نحوی باشد که اگر اجزایش به تمامی موجود باشد خود آن هم محسوس گردد مانند: صدای غول.

اما وجدانیات اموری هستند که به قوای باطنه ادراک شوند مانند: لذت و الم و سیری و گرسنگی.